

Bojan Bilić¹Škola slovenskih i istočnoevropskih studija
Univerzitetski koledž London, Velika Britanija

KOLEKTIVNI IDENTITET KAO STRATEGIJA PREŽIVLJAVANJA BEOGRADSKE AKTIVISTIČKE GRUPE *ŽENE U CRNOM*

Apstrakt: Beogradska aktivistička grupa *Žene u crnom* već dvadeset godina u nepovoljnim društveno-političkim uslovima artikuliše feministički orijentisan antiratni stav. Dosadašnja sociološka istraživanja nisu delatnosti ove antipatrijarhalne i antimilitarističke organizacije, koja se odupire mnogobrojnim oblicima represije, sistematski prišla iz perspektive društvenih pokreta. Ovaj članak se poziva na više empirijskih izvora kako bi ispitao način na koji se mali krug aktivistkinja/aktivista održao na srbijanskoj/postjugoslovenskoj civilnoj sceni u poslednje dve decenije. Dosledna artikulacija kolektivnog identiteta koji se odražava na mobilizaciju resursa i izbor aktivističkih strategija ključna je za iznenađujuće dug opstanak ove društvene grupe. Primenjujem savremene teorijske uvide iz oblasti studija kolektivnog identiteta kako bih podstakao potencijalno plodonosno ukrštanje regionalnih aktivističkih epizoda i zapadnog/anglosaksonskog pojmovnog aparata za izučavanje civilnog angažmana.

Ključne reči: *Žene u crnom*, Srbija, kolektivni identitet, antiratni aktivizam

Beogradska aktivistička grupa *Žene u crnom* (ŽUC) saopštila je 12. oktobra 2010. godine da su dva mladića upala u njihove prostorije u Jug Bogdanovoj ulici u Beogradu i čekićem napala aktiviste, tražeći "pedere" među njima (Tanjug 2010). S obzirom na činjenicu da se ovaj incident dogodio na dan vrlo nasilne *Parade ponosa*, članice grupe su zaključile da je napad povezan s podrškom koju pružaju LGBT populaciji u Srbiji. Pozvale su srbijanske vlasti da pronađu i kazne počinioca. Nekoliko sati kasnije, neke su od njih bile u prvom redu aktivista i aktivistkinja koji su nosili parole protiv homofobije u protestu završenom velikim brojem povređenih policajaca koji su obezbeđivali skup.

¹ bojan.bilic.09@ucl.ac.uk

Ovo je jedan od poslednjih incidenata u dvadeset godina dujoj istoriji (represije nad) beogradske aktivističke grupe ŽUC – nesumnjivo jedinstvenom fenomenu na srbijanskoj civilnoj sceni. U protekle dve decenije, od samog početka ratova za jugoslovensko nasleđe, članice i članovi ove grupe organizovali su više od 700 uličnih stajanja, performansa i protesta u Srbiji i regionu, što je poduhvat koji bi se mogao smatrati izuzetnim i u zemljama sa dužim aktivističkim tradicijama i liberalnijom političkom kulturom. Od osnivanja grupe, organizaciju vode dva slogana – *Uvek neposlušne* i *Ne u naše ime* – koja reflektuju jasan politički stav obeležen prefiksom *anti*: one su antipatrijarhalne, antinacionalističke i antimilitarističke, kao i antihomofobne i antiklerikalne.

Beogradska aktivistička grupa ŽUC čini esencijalni deo male, ali dinamične zajednice aktivistkinja/aktivista i boraca/borkinja za ljudska prava koja je postala vidljiva ranih 90-ih godina, dakle neposredno pre i u toku oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji (Šušak 1996). Mnoge antiratne inicijative su brzo nestajale ili se sužavale i profesionalizovale pod pritiskom unutrašnjih tenzija, režimske represije i opšte društvene atmosfere obeležene siromaštvom i strahom. Međutim, bez obzira na izrazito nepovoljne okolnosti, ŽUC je uspeo da sačuva aktivistički napon i da neprekidno osvaja deo javne sfere i (fizičkog) javnog prostora u koji se smeštala odlučno iskazana antiratna i antipatrijarhalna poruka.

U ovom članku se pozivam na niz metodoloških tehnika kako bih ispitao iznenađujući opstanak beogradskog ŽUC-a. Empirijski korpus koji podvrgavam sociološkoj analizi uključuje dubinske intervju sa članicama/članovima grupe i sa drugim antiratnim aktivistkinjama/aktivistima u Srbiji i regionu, njihove letke, publikacije, kao i moja lična zapažanja (participant observation) u toku skoro dvomesečnog učešća u aktivnostima grupe.² Naime, u toku leta 2010. godine učestvovao sam u javnom stajanju na beogradskom Trgu republike kojim se obeležila petnaestogodišnjica genocida u Srebrenici, a takođe sam bio uključen i u organizaciju performansa *Par cipela, jedan život*, održanog u julu 2010. u Knez Mihailovoj ulici u centru grada.

Prikupljenom empirijskom materijalu pristupam iz perspektive savremenih studija kolektivnog identiteta zato što smatram da ona u značajnoj meri može

² Ovaj rad predstavlja deo šireg istraživačkog projekta posvećenog (post)jugoslovenskom antiratnom angažmanu u toku kojeg sam intervjuisao oko 60 aktivistkinja i aktivista iz Srbije, pri čemu je njih 20 u poslednje dve decenije bilo u vezi sa organizacijom ŽUC. Moji/e ispitanici/e su u uzorak uključivani/e *snowball* metodom koja podrazumeva da učesnici/e u studiji sami predlažu kandidate/kinje koje bi trebalo intervjuisati. Kako bih povećao varijancu, intervjuisao sam članove/ice grupe koje/i su učestvovala/e u najranijim protestima, kao i one koje/i su se organizaciji pridružile/i kasnije. Prikupljanje podataka obavljeno je u decembru 2009. i u januaru i julu 2010. godine, a intervjui su trajali između 40 minuta i tri sata.

objasniti dvodecenijsku "otpornost" ŽUC-a. Pozivajući se na sociološke studije anglosaksonske provenijencije i kritički ih primenjujući u postojugoslovenskom istraživačkom kontekstu, ovaj članak podstiče potencijalno plodonosno ukrštanje regionalnih aktivističkih epizoda i "zapadnog" pojmovnog aparata za izučavanje civilnog/vaninstitucionalnog angažmana (Bilić 2010a, 2011a). U sledećem odeljku teksta ocrtaću najvažnije karakteristike jugoslovenskog feminizma kako bih osvetlio poziciju koju ŽUC zauzima u istoriji tog fenomena.

Jugoslovenski feminizam i ŽUC

Pojava i delatnost autonomnih antiratnih ženskih grupa na jugoslovenskoj teritoriji 1990-ih godina ne može se razumeti ukoliko se u obzir ne uzmu dugoročne putanje razvoja jugoslovenskog ženskog pokreta (Božinović 1996). Učešće žena u političkom životu Jugoslavije intenziviralo se po završetku Drugog svetskog rata i bilo je naročito izraženo u neposrednom posleratnom periodu.³ Žene iz svih jugoslovenskih republika (isključujući Makedoniju, čije predstavnice nisu mogle da se kroz neoslobođenu teritoriju probiju do Bosanskog Petrovca) osnovale su *Antifašistički front žena* čiji su glavni zadaci bili oslobođenje zemlje, poboljšanje društvenog i obrazovnog statusa žena i borba za ravnopravnost žena i muškaraca. Po završetku rata, *Front* je predstavljao žene Jugoslavije u međunarodnom ženskom pokretu. Zahvaljujući neprekidnom ženskom angažmanu, jugoslovensko zakonodavstvo je izjednačilo pravni položaj muškaraca i žena u svim društvenim sferama. Tako je dozvolilo abortus zakonom izglasanim 1951. godine i integrisalo u pravni sistem zemlje sve internacionalne konvencije kojima su se uređivala prava žena (Nedović 2005).

Međutim, iako su ovi naponi bitno smanjili nepismenost među ženama i povećali nivo javnog zdravlja, režim nije uspeo da destabilizuje duboko ukorenjene patrijarhalne vrednosti. Bez obzira na mnoge pozitivne trendove, Jugoslaviju su u pogledu rodnih pitanja i dalje obeležavale regionalne i republičke razlike, kao i ozbiljne tenzije između urbanih i seoskih sredina. Za mnoge žene postojao je raskorak između politike ravnopravnosti, sa jedne strane, i svakodnevne društvene stvarnosti obojene dominacijom muškaraca, seksizmom i diskriminacijom, sa druge (Bilić 2011b).

Početkom 70-ih godina, u kontekstu globalnih studentskih protesta 1968, u jugoslovenskim urbanim centrima počele su da se pojavljuju grupe visokoo obrazovanih i uglavnom partijski neangažovanih žena. Dobro obaveštene o aktuelnim feminističkim inicijativama u zapadnom svetu, ove žene su bile sve

³ Iako su jugoslovenski partizani uglavnom računali na materijalnu i logističku podršku žena, mnoge su bile aktivne borkinje od kojih su neke posle rata proglašene narodnim herojima.

nezadovoljnije stvarnim položajem žena u jugoslovenskom društvu. Feminističke ideje postale su naročito prisutne u jugoslovenskom javnom prostoru posle konferencije *Drug-ca žena. Žensko pitanje: Novi pristup?* održane u Beogradu 1978. godine (Blagojević 1998; Bonfiglioli 2008). Dve grupe, pod nazivom *Žena i društvo*, osnovane su u Beogradu i Zagrebu, a beogradska se 1986. definisala kao feministička i delovala je bez finansijske pomoći države. Iako je stalno nailazio na otpor oficijalnih struktura političke moći, a naročito onih organizacija vlasti koje su bile posvećene ženskim pitanjima, ženski politički angažman je postajao vidljiviji. To je rezultiralo mnoštvom radionica, javnih diskusija, ali i osnivanjem SOS telefona za žene žrtve nasilja.

Sa jačanjem nacionalizama širom Jugoslavije, feministkinje su zaključile da militarizacija društva i osnaživanje patrijarhalnih tendencija prete ženskom nasleđu jugoslovenskog socijalizma. Iz tog razloga, feministički angažman dobija izraženiju političku crtu. U srbijanskom kontekstu, feministkinje se jasno distanciraju od narastajućeg nacionalističkog sentimenta i otvoreno preduzimaju političke akcije. Jedna grupa njih 1990. godine osniva *Beogradski ženski lobi*, organizaciju koja će objaviti oko dvadeset antiratnih proglasa. Nešto kasnije dolazi i do osnivanja beogradskog *Centra za antiratnu akciju* u kom žene takođe igraju značajnu ulogu, organizujući antiratne demonstracije i pružajući pravnu pomoć prigovaračima savesti.

Ključna figura beogradskog ŽUC-a, Stanislava Staša Zajović, bila je aktivna u grupi *Žena i društvo* i jedna je od osnivačica *Beogradskog ženskog lobija* i SOS telefona. Takođe je učestvovala u aktivnostima *Centra za antiratnu akciju*, gde je, međutim, postala nezadovoljna karakterom antiratnih protesta koje je organizovao *Centar*, smatrajući da aktivnosti *Centra* perpetuiraju rodnu neravnopravnost:

U *Centru* su uglavnom radile žene, pa mi se učinilo kao da se zalaganje za mir tiče samo jednog pola, kao da je to deo naše tradicionalne ženske uloge – brige o drugima, tešenje, skrivanje, pružanje podrške. To je nevidljivi, skriveni, nepriznati ženski rad. Kao feministkinja znam da je to samo produžetak kućnog rada, da ima terapeutsko dejstvo, ali da nema transformativni karakter. [...] Bilo mi je stalo da pokrenem žensku mirovnu grupu kako ženski rad ne bi bio nevidljiv i nepriznat, jer je to nepravilno. Naše angažovanje za mir nije naša prirodna uloga, nije naša majčinska dužnost, nego politički izbor i kulturno opredeljenje – da budemo protiv rata, militarista, nacionalista, da im ne dozvolimo da govore u naše ime. Bilo mi je stalo da se u mirovnom pokretu ne ponavljaju, ne reprodukuju neke patrijarhalne uloge podređenosti i nevidljivosti, neravnoteže moći.

U takvom društveno-političkom kontekstu, beogradski ŽUC je 9. oktobra 1991. godine organizovao prvo javno stajanje u tišini ispred Studentskog kulturnog centra u Beogradu. Aktivistkinje su bile inspirisane ŽUC grupom koja je osnovana u Izraelu 1988. godine kao reakcija na Prvu intifadu, sa ciljem javne

osude sveprisutnosti rata, nasilja i nekažnjenih zločina u tadašnjem društvenom životu Izraela. Aktivistkinje se oblače u crno imajući na umu bele žene Južnoafričke republike koje su nosile crnu lentu protestujući protiv aparthejda (Urošević 2007). Beogradski ŽUC je za svoj angažman dobio nekoliko nagrada, a zajedno sa izraelskom grupom je nominovan za Nobelovu nagradu za mir 2001. godine.⁴

Aktivistkinje ŽUC-a su svake nedelje po osnivanju grupe, dakle paralelno sa odvijanjem jugoslovenskih ratnih sukoba, tiho protestovale na beogradskom centralnom Trgu republike noseći isključivo crninu. Od završetka rata, organizovale su stajanja u tišini, podsećajući na regionalno i međunarodno važne datume. Međutim, najbitniji deo njihovih aktivnosti usmeren je na napor da se srbijanske vlasti i javnost primoraju na "suočavanje" sa kriminalnom prošlošću, naročito u vezi sa priznavanjem gorespomenutog masakra u Srebrenici kao zločina genocida.

Imajući to u vidu, ne iznenađuje činjenica da su od prvog pojavljivanja 1991. godine, članice i članovi ŽUC-a izloženi mnogobrojnim oblicima represije. Jedna od osnivačica grupe smatra da se istorija represije može podeliti u tri faze (Zajović 2007): prva faza se poklapa sa ratnim sukobima i poricanjem umešanosti države u njih. U toku ovog perioda, članicama grupe nije bio dozvoljen rad sa izbeglicama, a izbeglice kojima su one ipak pomagale su imale informativne razgovore sa policijom. Mnoge članice su i same bile policijski ispitivane, a ti su razgovori često bili praćeni pretnjama i učenama kojima se nameralo oslabiti jedinstvo grupe. Strane feministkinje koje su planirale da uzmu učešće u aktivnostima organizacije nisu mogle da dobiju vizu da uđu u Srbiju ili su bile vraćene pri pokušaju da pređu državnu granicu. Ovaj period represije dostigao je vrhunac neposredno pre pada Miloševićevog režima krajem 2000. godine: aktivistkinje su stigmatizovane, njihove kuće pretraživane, pasoši oduzeti, a strane/i volonterke/volonteri koji su se zatekli u Srbiji su proterane/i.

U toku drugog perioda, između rušenja režima 2000. i ubistva premijera Zorana Đinđića, uočljivo je "rasterećenje od klime straha" (Zajović 2007, 68) koje su članice organizacije iskoristile za decentralizaciju svojih aktivnosti. Međutim, sudski postupci pokrenuti protiv organizacije pre oktobarskih promena, nastavljeni su u ovom periodu i nisu okončani pre 2003. godine, upućujući na zaključak o sporosti reformi pravnog sistema. Ozbiljnije represivne mere otpočele su u trećoj fazi, nakon atentata na Zorana Đinđića. Organizacija je opet finansijski proveravana, a njene su članice/članovi bile fizički i verbalno napadnute/i. Ovoj periodizaciji dodajem i četvrtu fazu koju karakteriše povratak na vlast Demokratske stranke sa kojim performansi ŽUC-a dobijaju podršku vlasti/policije, ali postaju odveć militarizovani, što je aspekt kojim ću se detaljnije pozabaviti u analitičkom delu rada.

⁴ Važno je napomenuti da *Žene u crnom* predstavljaju globalnu mrežu aktivistkinja posvećenih miru i pravdi.

Štaviše, u toku dvodecenijske delatnosti, ŽUC je često bio predmet socioloških i antropoloških istraživanja (Baiocchi 2009; Bilić 2011c). Na primer, Sintija Koburn (Cockburn 2007) analizira rad ŽUC-a u kontekstu globalnog feminističkog antiratnog aktivizma i osvrće se na ulogu muškaraca-aktivista u ženskoj aktivističkoj grupi. Hjus i saradnice (Hughes et al. 1995) smatraju ŽUC jednom od najvažnijih feminističkih inicijativa u Srbiji i regionu i potcrtavaju politički odmak od više patrijarhalno orijentisanog *Centra za antiratnu akciju*. Druge studije ispituju grupu iz antropološke perspektive i bave se načinima na koje je učešće feministkinja u (post)jugoslovenskim antirratnim poduhvatima redefinisalo žensku političku subjektivnost (Dević 1997a, 1997b; Duhaček 2002; Jansen 2005; Slapšak 2001). Fridman (2006, 2011) pozicionira svoju studiju u kontekst politike društvenog sećanja, odgovornosti i poricanja i analizira ulogu ŽUC-a u podizanju javne svesti o zločinima počinjenim za vreme jugoslovenskih ratnih sukoba. Ona zaključuje da antiratni naponi nisu mogli da zaustave ratove, ali su sačuvali alternativni glas kao залог suživota u posleratnom periodu.

Gorespomenute studije, dakle, uglavnom ne koriste pojmovni aparat različitih teorija društvenih pokreta da bi postavile pitanje kako je ova organizacija uopšte uspela da se na srbijanskoj i regionalnoj civilnoj sceni održi dvadeset godina. Pa ipak, govoreći na proslavi povodom petnaestogodišnjice postojanja grupe, Zajović (Zajović et al. 2007, 13) je izjavila da su "osećanja, stavovi, strasti, misli mnogih utkani u ŽUC, kao kolektivni čin, proizvod kolektivnog rada". Upravo je ideja *kolektivnosti*, po mom mišljenju, ključna za delatnost i trajanje ove organizacije, pa ću je detaljnije ispitati u narednom segmentu članka.

Analiza

Kolektivni identitet je sve popularniji pojam u (anglosaksonskim) studijama društvenih pokreta, jer se smatra da može objasniti aspekte aktivističkih poduhvata za koje teorije mobilizacije resursa (resource mobilization) i političkog procesa (political process) nisu dovoljne (Polletta & Jaspers 2001). Centralno pitanje na koje se pokušava odgovoriti istraživanjima u oblasti kolektivnog identiteta jeste kako se gradi grupna kohezija i na koji način ona utiče na kolektivnu akciju (Hunt & Benford 2004). Melucci je jedan od prvih teoretičara društvenih pokreta koji se sistematski pozabavio idejom kolektivnog identiteta. On kaže da:

empirijsko jedinstvo društvenog pokreta treba smatrati rezultatom, a ne početnom tačkom, činjenicom koju treba objasniti, a ne dokazom [...] akteri "proizvode" kolektivnu akciju zato što su u mogućnosti da definišu sebe i svoje odnose sa okolinom (Melucci, 1995, 43).

Meluči, dakle, tvrdi da jedinstvo društvenog pokreta nije prosta empirijska činjenica, već zdravorazumska opservacija koju je potrebno podvrgnuti sociološkoj analizi. Kolektivni poduhvati koje u svojstvu posmatrača društvenih pojava opažamo kao proizvode homogene grupe aktera vođenih određenom ideologijom u jednom vremenskom trenutku, u stvari su samo "snimci" neprekidnih procesa pregovaranja, polarizacije i saradnje koji su u odnosu međusobne zavisnosti.⁵ Takvu bi društvenu aktivnost prevenstveno trebalo razumeti kao polje značenja i orijentacija konstruisanih kroz društvene odnose koji imaju svoje resurse i ograničenja (Melucci 1995). Kolektivni identitet je proces koji svedoči o konstruktivističkoj prirodi društvenih pokreta i podrazumeva niz kognitivnih definicija ciljeva i sredstava izraženih jezikom rituala, praksi i simboličkih artefakata. Za moju diskusiju je naročito relevantna činjenica da Meluči vidi kolektivni identitet kao karakteristiku pokreta koja je veoma važna za njegovo trajanje, jer neprekidne artikulacije kolektivnog identiteta markiraju "granice" aktivističkih aktera u društvenom polju. U ovom radu ispitujem pet aspekata kolektivnog identiteta ŽUC-a: crnina, aktivizam i telo, aktivistička grupa kao pribežište, ideološka doslednost, i vođstvo.

Crnina: boja političke vidljivosti

Jedan od najvažnijih ciljeva beogradskih feministkinja okupljenih oko ŽUC-a od samog početka jugoslovenskih ratova bio je da pokažu da njihov antiratni angažman ne proizlazi iz "prirodne" uloge žena da teše, hrane i neguju. Želele su da svoj stav artikulišu ne kao društvenu i biološku žensku predispoziciju, već kao *politički izbor* koji kritikuje dominaciju patrijarhalnog i militarističkog. Ovim aktivizmom se pokušala povećati *vidljivost* žena kao političkih aktera, odnosno akterki, ali i ojačati solidarnost među ženama u svim bivšim jugoslovenskim republikama i širom sveta, jer je "aktivna solidarnost među ženama snaga i nežnost kojom ćemo prevazići izolaciju, samoću, traume i druge posledice mržnje" (iz saopštenja izdatog 1992, citirano po Mlade-

⁵ Interesantno je, u tom smislu, zapaziti da Stabs (Stubbs 2010, 6) tvrdi da je ispitivanje (post)jugoslovenskog antiratnog organizovanja slično pokušaju da se trodimenzionalni predmet projektuje u dvodimenzionalnu ravan, što je proces u toku kojeg se gube neki važni aspekti proučavane pojave. Ovaj autor kaže: "Pokušati opisati i analizirati izgradnju mira na post-jugoslavenskim prostorima od 1991. godine do danas je gotovo kao pokušati prikazati raznovrsan i dinamičan krajolik u seriji crno-bijelih fotografija. Neke će bitne značajke, pa čak i ljepota, možda biti uhvaćene, no vrlo vjerovatno na račun bogatstva, kompleksnosti i svakako širokog spektra boja. Takve fotografije ne mogu biti ništa više do selektivne memorije koje govore možda jednako o fotografu kao i o samom krajoliku. Postoji rizik da se ignorira i smatra nebitnim ono što drugi mogu vidjeti i razumjeti kao ono ključno."

nović & Hughes 1999). U svojoj publikaciji *Žene za mir*, objavljenoj 1993. godine, članice beogradskog ŽUC-a pišu:

Želimo da bude sasvim jasno da je ono što radimo naš politički izbor, radikalna kritika patrijarhalnog, militarističkog režima, kao i nenasilni akt otpora politici koja uništava gradove, ubija ljude i razara odnose među ljudima (citirano po Mladenović & Hughes 1999).

Nošenje crnine u javnim stajanjima je važan element ovih napora, jer se poziva na široko rasprostranjene ideje u pogledu izražavanja tuge i žalosti u istočnoevropskom/hrišćanskom kontekstu (Slapšak 2001). Reflektujući o ulozi crnine u svojim uličnim performansima, članice grupe su zapisale:

Mi smo grupa žena koje stoje u tišini i svake nedelje nose crninu kako bi izrazile neslaganje sa ovim ratom. Odlučile smo da pokažemo žensku stranu rata. U našim zemljama žene nose crninu kako bi pokazale žalost za onima koji su im bliski. Mi nosimo crninu za sve žrtve rata. Mi nosimo crninu zato što su ljudi isterani iz svojih kuća, zato što su žene silovane, zato što su gradovi i sela spaljeni i uništeni (saopštenje od 17. decembra 1992, citirano po Mladenović & Hughes 1999).

Crnina je, dakle, izraz žalosti i empatije upućen "svim žrtvama rata". Ona preseca nacionalne pripadnosti i suprotstavlja se implicitno prihvaćenoj ideji da su "naše" žrtve važnije od žrtava drugih (Fridman 2006, 2011). Ovo je naročito važno u srbijanskom političkom kontekstu, s obzirom na činjenicu da Srbija nije zvanično bila u ratu sve do bombardovanja NATO-a 1999. godine. Akt tihog stajanja u crnini na beogradskom Trgu republike efektivno potkopava odnose moći koji ženama dodeljuju status označen marginalnošću i potčinjavanjem. Crnina korišćena u javnom protestu napušta svoju tradicionalno privatnu sferu u kojoj žene iskazuju žalost i na taj način postaje "vidljiva, politička boja" (Zajović i dr. 2007, 30). U tom smislu, u toku priprema za performans *Par cipela, jedan život*,⁶ nekoliko puta je ponovljeno da bar pripadnice najužeg jezgra grupe treba da nose isključivo crninu.

Jedan od najvažnijih mehanizama putem kojeg društveni pokreti konstruišu kolektivni identitet jeste *ocrtavanje granice* (boundary work), odnosno naglašavanje različitosti grupe od društvenog okruženja (Hunt & Benford 2004, 485). U tom smislu, crnina ŽUC-a privlači pažnju, olakšava prepoznavanje grupe i uspostavlja se kao separator između demonstiranata/demonstrantkinja i posmatrača. Crnina ojačava koheziju grupe tako što ističe sličnost njenih članova/članica u javnom prostoru. Po rečima dvojice aktivista:

⁶ Performans *Par cipela, jedan život* održan je u julu 2010. godine u Knez Mihailovoj ulici u Beogradu. Organizovali su ga ŽUC i beogradski umetnici okupljeni oko DAH teatra, grupe *Spomenik* i *Centra za kulturnu dekontaminaciju* kako bi obeležili petnaestogodišnjicu genocida u Srebrenici. Organizatorke/i su pozvale/i javnost u Srbiji da donira po jedan par cipela sa porukom za žrtve ovog masakra ili njihove porodice.

[...] ne bi trebalo da predstavljamo individuu, nego da pokazujemo našu snagu, da budemo jedna celina, što nas više bude u jednoj boji, ljudi steknu utisak da smo jači, snažniji, da [možemo] jače da prenesemo tu poruku koju mi želimo da kažemo.

[...] mi nosimo crninu, jer smo drugi i kao takvi nevidljivi, a crnina za mene znači postati vidljiv, ostaviti utisak, biti primećen i sagledan, naterati neme posmatrača da reaguju. (2007, str. 31).

Crninu, kao glavnu simboličku karakteristiku ŽUC-a, oponenti organizacije ponekad asociraju sa mračnim silama i "opskurnom ženskom moći", o čemu govori i Benski (2005) koja je delatnost ove organizacije izučavala u izraelskom kontekstu. Tako je, na primer, mala grupa žena koja se pojavila u Knez Mihailovoj ulici za vreme performansa *Par cipela, jedan život* kako bi ga opstruirala i verbalno napadala aktivistkinje, bila obučena u belo. Strateški izbor kontra-demonstrantkinja je, sa jedne strane, predstavljao ekstremnu suprotnost ŽUC-u, a sa druge se pozivao na tradicionalne predstave o belom kao simbolu čistote i nevinosti. Ovo jasno upućuje na Melučijevu opservaciju o "paradoksu identiteta" (Melucci 1995, 48), po kojem potvrđivanje razlike od ostatka društva podrazumeva njegovo implicitno prihvatanje i priznavanje pripadnosti kulturi koja aktivistkinje/aktiviste prepoznaje kao društvene aktere. U tom su smislu re-artikulacije kolektivnog identiteta uvek procesi obeleženi recipročnošću.

Aktivizam: pustiti telo da govori

Beogradski ŽUC je jedina organizacija nastala na samom početku ratnih konflikata u Jugoslaviji koja je do danas zadržala svoju aktivističku komponentu. Članice/članovi organizacije su redovno protestovale/i na beogradskim ulicama sve do potpisivanja dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine. Ulični protesti su se proredili u posleratnom periodu i uglavnom su posvećeni obeležavanju značajnijih godišnjica ili su, pak, izraz solidarnosti sa civilima uvučenim u oružane konflikte širom sveta. Redovnost javnih stajanja u toku najtežih ratnih godina je ključna za opstanak grupe bez obzira na činjenicu da je, po rečima jedne aktivistkinje, "broj žena (učesnica protesta) bitno varirao, a u jednom trenutku je pao na samo tri".⁷

Ulične performanse beogradskog ŽUC-a, zajedno sa gorepomenutom crninom, karakterišu dva važna elementa: tišina i telo. Stajanja ŽUC-a podrazumevaju da aktivistkinje za vreme protesta ne govore i, u principu, ne reaguju na eventualne verbalne napade posmatrača. Sasson-Levy i Rapoport (2003) tvrde da je ljudsko telo prirodno sredstvo društvenog protesta, ali su teorije društvenih

⁷ Intervju sa autorom, Beograd, 15. jul 2010. godine.

pokreta dugo zanemarivale pitanje značaja "protestujućeg tela" žena i muškaraca. Feministička teorija je tek skoro počela da se eksplicitnije bavi ulogom tela u kolektivnim političkim poduhvatima. Tela postaju mesta protesta koja destabilizuju navodno rodno neutralni društveni i nacionalno-politički poredak. Primoravajući okruženje da protest vidi kao jasno "rodno markiran", ŽUC redefiniše politički diskurs koji ocrtava legitimnost političke delatnosti.

[...] telo proizvodi, elaborira i artikuliše političku ideologiju. Ono ne služi samo kao medijum za promenu, već je samo realizuje. Na osnovu toga tvrdimo da žensko telo kao tekst alternative i subverzivnog znanja može uzdrmati duboke društvene i kulturne strukture (Sasson-Levy & Rapoport 2004, 399).

Štaviše, tišina se u okviru grupe razume kao otvaranje prostora za koncentraciju i promišljanje. U isto vreme, stajanje u tišini je izraz ljudskog dostojanstva, žalosti i saosećanja sa žtvama rata. U jednom od svojih proglasa, članice ŽUC-a kažu:

Ćutanje smo odabrale odbijajući da izgovaramo suvišne reči koje onemogućavaju i sprečavaju razmišljanja o sebi, i o drugima. Ćutanje obeležava živote većine građana i građanki. Masmediji su nas učutkali, ali za nas ćutanje je u celini izraz neslaganja sa ovim ratom. Mi [...] smatramo da se važna iskustva i osećanja iskazuju i doživljavaju ćutanjem. Ćutanjem kao protestom ovde, odakle je rat vođen, uočljivim ćutanjem kao krikom i opomenom. Ćutanjem i crninom želimo iskazati i stid i saosećanje (Zajović i dr. 2007, 33).

Zajedno sa konotacijama žalosti i saučešća, tišinu na javnim stajanjima ŽUC-a treba shvatiti i kao način nenasilne odbrane. Kako sam već naznačio, aktivistkinje nastoje da ne odgovore na provokacije posmatrača, pa se na taj način tišina uspostavlja kao još jedna linija razdvajanja između "publike" i članica/članova grupe. Po rečima jednog aktiviste, tišina je "za nas metod da pokažemo da smo drugačiji". Tišina osnažuje predstavu o jedinstvenom i drugačijem akteru pozicioniranom u prometnom i bučnom javnom prostoru.

Ćutanje kao sredstvo nenasilne odbrane je jako važno. Ti ne vodiš ratove u koje oni žele da te uvuku, na provokacije ne odgovaraš. Značajno je za učenje nenasilja. To je dekonstrukcija, ti čutiš, ne želiš da ponavljaš ono što oni od tebe traže (Zajović i dr. 2007, 34).

Značaj nenasilnog reagovanja i neodgovaranja na provokacije potcrtan je nekoliko puta u toku priprema za performans *Par cipela, jedan život*. Pre nego što su aktivistkinje i aktivisti napustili sedište ŽUC-a u pratnji policije, koordinatorka grupe je naglasila neophodnost da učesnice i učesnici savladaju iskušenje da se verbalno sukobe sa prolaznicima ili osobama koje će doći da ometaju performans.

Utočište: ŽUC kao prostor slobode i solidarnosti

Grupni identitet je moguće ostvariti samo kroz emocionalne veze i osećanja solidarnosti koja ga održavaju u vreme konflikta i represije (Barr & Drury 2009; Klandermans 1997). Ključni aspekt konstrukcije kolektivnog identiteta je *zajedničko emocionalno iskustvo* (Goodwin 1997) koje daje smisao kolektivnom poduhvatu i može imati veliki biografski značaj (McAdam 1986, 1988). U tom smislu, jedna od najbitnijih funkcija učestvovanja u aktivnostima ŽUC-a je ideja zauzimanja, deljenja, konstruisanja i odbrane dela društvenog prostora u kom članice/članovi grupe mogu izbeći "uloge" propisane militarizacijom i repatrijarhalizacijom društvene zajednice. Grupa na taj način postaje okruženje u kom članice/članovi mogu slobodno izraziti svoje emocije, ali i diskutovati o pitanjima u vezi sa širim društvenim matricama koje se delovanjem grupe žele destabilizovati. Organizacija se, dakle, često percipira kao mesto koje dozvoljava aktivistkinjama/aktivistima da "budu ono što jesu", a da se pri tom ne osećaju ugroženim. Okupljanje na bazi zajedničkih neprilika (grievances) koje se kroz javni protest "kondenzuju" u političku poruku ima osnažujući efekat na njegove učesnice/učesnike. Po rečima jedne aktivistkinje (Zajović et al. 2007, 23):

Nama su [...] protesti bili neka vrsta leka. Zvuči čudno, ali tih sat vremena, otvoreno na ulici mi bismo stvorile naš prostor u kojem su, barem privremeno, važile naše vrednosti. Taj prostor se otvoreno razlikovao od preovlađujuće zvanične stvarnosti. Prostor u kome smo mi bile slobodne i mogle da dišemo. Nekad se ta agresija vanjskog sveta fizički osećala, i upravo zato je veza unutar grupe bile jača. Ja sam se osećala jače unutar nje. [...] Sve su to bila ostrva našeg sveta i naših vrednosti gde smo jedne drugima davale snagu da idemo dalje.

U skladu sa mnogobrojnim istraživanjima posvećenim pitanju na koji se način učešće u protestima odražava na kasniji politički razvoj i biografiju aktivista, ovaj citat pokazuje da sudelovanje u jednom kolektivnom poduhvatu povećava spremnost za angažovanje u narednim sličnim akcijama (McAdam 1986; Searle-Chatterjee 1999). Protestovanje može biti psihološki transformativno iskustvo, zato što konstituiše demonstrante kao političke aktere i, na taj način, stvara osećaj slobode i političke dejstvenosti (agency) (Bilić 2011a; Fridman 2006). Ovde treba obratiti pažnju na činjenicu da citirana aktivistkinja kaže kako je grupa jačala upravo zbog čestih činova agresije kojima je bila izložena. Takvi su postupci samo podstakli aktivistkinje da se čvršće vežu za vrednosti grupe, jer su prisustvovalе njihovom direktnom ugrožavanju na javnom mestu. Druga aktivistkinja, sa 18-ogodišnjim aktivističkim iskustvom, kaže:

Kada je rat već počeo, na moju nesreću i na nesreću svih nas, tražila sam ljude koji su protiv rata, ne obavezno žene, nego ljude koji su protiv rata...i tako sam nabasala na *Žene u crnom*, koje su na ulici stajale i imale svoj protest u Beogradu, onaj u sredu od 15:30 do 16:30. Ja sam jednostavno njih videla, jednoga zimskog dana '92. i priklju-

čila sam im se i tu sam našla za sebe, kako da ti objasnim, jedan azil duše, zato što sam tu spojila to što sam godinama tražila. Našla sam na jednom mestu i tu reč feminizam koju sam tražila, a nisam znala šta je, koja me jako definiše i našla sam i tu hrabrost koju sam imala u sebi, ali ipak nisam mogla da na ulici stojim sama. Tako sam svake srede dolazila na trg da bih uzela malo vazduha i da bih mogla da dišem.⁸

Ideja o aktivističkom angažmanu i učešću u protestima ŽUC-a kao proširivanju "prostora za disanje" se ponavlja u aktivističkim narativima (videti npr. Teršelić 1997). Ovo pokazuje da su se aktivistkinje/aktivisti našli/e u moralno teško podnošljivom okruženju u kom je sudelovanje u protestima omogućilo održavanje "psihičkog kontinuiteta". Dramatičan ton kojim intervjuisana aktivistkinja govori o svom iskustvu vezanom za ŽUC, potcrtava važnost psihološke dimenzije aktivističkog angažmana.

Ideologija ŽUC-a: nepomerljivost jednog političkog stava

Beogradski ŽUC od samog početka ratova za jugoslovensko nasleđe vidi srpski nacionalizam kao osnovi uzrok raspada Jugoslavije. Aktivistkinje smatraju da je Beograd bio centar "imperijalnog" projekta koji je želeo da okupi sve pripadnike srpskog naroda u jednu državu, oštećujući pritom suverenitet i teritorijalni integritet drugih jugoslovenskih republika. Već u junu 1992. godine, dok mnogi aktivisti/aktivistkinje govore o "civilnom ratu"⁹ na jugoslovenskoj teritoriji, ŽUC izdaje saopštenje u kom se kaže da su:

srbijski režim i njegove represivne strukture (federalna armija i paramilitarne formacije) odgovorne za sva tri rata, u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Srbijski režim vodi ratove u ime svih građana i građanki Srbije. Na taj način svi građani i građanke postaju žrtve imperijalne politike (iz saopštenja objavljenog 10. juna 1992, ovde citirano po Mladenović & Hughes 1999).

Iako principijelno osuđuje nacionalizam i ratoborni patrijarhat, ŽUC insistira na asimetričnoj raspodeli političke moći unutar jugoslovenske federacije, po kojoj je srpska politička elita imala najlakši pristup političkim institucijama i vojnim sredstvima. Ovo je dalo srbijskom režimu nadmoć u konfliktu i omogućilo mu da sa teritorije Srbije i Crne Gore napadne ciljeve u Hrvat-

⁸ Intervju sa autorom, Beograd, 15. jul 2010. godine.

⁹ Jugoslovenski ratni sukobi jesi, međutim, imali i elemente građanskog rata. Ovo se, na primer, odnosi na tzv. Republiku Srpsku Krajinu, samoproglašeni entitet (1991–1995) unutar Hrvatske koji je bio naseljen većinskim srpskim stanovništvom i čiji su se predstavnici borili protiv hrvatske države. Videti, takođe, Bolčić (1992) i njegov koncept *unutrašnjeg rata*.

skoj, ali i da podržava srpske jedinice u Bosni i Hercegovini. U tom smislu, ŽUC vidi ratove u bivšoj Jugoslaviji kroz prizmu agresije Srbije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu koja je "zloupotrebila ideju Jugoslavije i pretvorila je u projekat Velike Srbije". Članice/članovi organizacije se već dve decenije suprostavljaju frazi po kojoj su "zločini činjeni na svim stranama", jer je vide kao formulu kojom se žele relativizovati krivica i odgovornost.

Ideološka doslednost je najvažniji kohezioni element grupe koji neutrališe ili – u svakom slučaju – smanjuje značaj razlika među njenim članovima/članicama. Po rečima jedne aktivistkinje (Zajović et al. 2007, 58):

Šta me je privuklo *Ženama u crnom*? Pa, mi smo različitog godišta, različitog obrazovanja, ali sve delimo ista politička ubeđenja – sve smo bile protiv Miloševićeve ratoborne politike i za mirna rešenja problema. Dopadalo mi se oduvek to što razlike unutar grupe nisu nikada bile relevantne, bilo na nacionalnoj ili religijskoj osnovi – to se poklapa sa načinom na koji sam vaspitana u mojoj porodici. Za mene su lično stajanja na beogradskim ulicama i trgovima bila veoma važna. ŽUC je bio jedina grupa koja je konstantno, iz meseca u mesec, iz godine u godinu, javno i otvoreno pokazivala svoj politički, antimilitaristički stav.

Kako sam već napomenuo, jedan od najvažnijih političkih ciljeva beogradskog ŽUC-a je podizanje javne svesti kojom bi se društvo nateralo na "suočavanje" sa kriminalnom prošlošću (Fridman 2011). Esencijalni deo ovih napora je priznavanje masakra u Srebrenici u kom je u julu 1995. pogubljeno oko 8000 bosanskih muslimana, kao zločina genocida.¹⁰ Iako je Međunarodni tribunal za bivšu Jugoslaviju ovaj zločin označio kao genocid, taj se pojam teško prihvata u srbijanskoj političkoj javnosti i nije eksplicitno spomenut u rezoluciji o Srebrenici koju je usvojila Skupština republike Srbije.¹¹

Ovaj aspekt delatnosti ŽUC-a dobro ilustruje Bergerov (1969) koncept *strukture plauzibilnosti* kojima autor objašnjava "preživljavanje" političkih stavova neprihvatljivih društvenoj većini. Berger smatra da politički nepopularna uverenja moraju oslabiti pod pritiskom društvenog okruženja. Kako bi ostali ideološki privrženi grupi koja zastupa takav stav, članovi/članice moraju biti u stalnom kontaktu jedni sa drugima, odnosno sa onima koje Erickson

¹⁰ Nemogućnost relativizacije ove pozicije postala je očigledna u toku priprema za performans *Par cipela, jedan život*. Naime, članice grupe zamolile su jednog dizajnera da kreira letak koji bi javnost informisao o najvažnijim detaljima u vezi sa uličnom akcijom. Kad je letak bio završen i dostavljen članicama grupe, primećeno je da na njemu piše *masakr* umesto *genocid* u Srebrenici. Sve su kopije letka povučene i nove su odštampane – ovog puta sa pravilnom formulacijom.

¹¹ Međunarodni sud pravde u Hagu oslobodio je Srbiju odgovornosti za masakr u Srebrenici, koji se u presudi Suda takođe označava kao zločin i genocid. Sud je, međutim, proglasio Srbiju krivom za propust da iskoristi svoj uticaj kako bi ovaj zločin sprečila i kaznila njegove počinioc (Summary of the Judgment 2007).

Nepstad (2004, 51) naziva "potvrđujući drugi" (*confirming others*). Struktura plauzibilnosti se formira među aktivistima/aktivistkinjama koji/e su intimno povezani/e, pa legitimišu stavove jedni drugih i ublažavaju eventualne sumnje. Ovakav vid afektivne privrženosti grupi, po Bergeru je moguć samo ukoliko se kontinuirano učestvuje u njenim aktivnostima. Struktura plauzibilnosti se narušava odsustvom komunikacije ili neredovnim interakcijama (Erickson Nepstad 2004).

Beogradski ŽUC je uspeo da sačuva svoju "strukturu plauzibilnosti" po cenu zauzimanja marginalne pozicije na srbijanskoj političkoj sceni. Članice grupe zastupaju radikalno antinacionalni i antinacionalistički stav u političkom okruženju obeleženom veoma jakim nacionalnim/nacionalističkim sentimentom. Pripisujući odgovornost za bolnu seriju jugoslovenskih ratova isključivo srbijanskom režimu, članice grupe nude prilično pojednostavljenu interpretaciju ovog fenomena koja onemogućava njihov jači društveni uticaj, pa njihova saopštenja retko uspevaju da izađu iz uskog okvira beogradske aktivističke scene. Ovakav stav ne uzima u obzir značaj međusobno osnažujućih "antitetičkih" sila koje u jugoslovenskom političkom prostoru imaju svoje dugoročne razvojne putanje.¹²

Liderstvo: snaga harizme

ŽUC je organizacija koja bi po svojoj ideologiji trebalo da bude bazirana na principu horizontalnosti i solidranosti. Aktivistkinje/aktivisti su obučene/i u crno i u uličnim performansima obično stoje u (polu)krugu ili leže držeći se za ruke – što su protestne strategije kojima se izjednačava status aktivista/aktivistkinja. Ova dimenzija javnog nastupa osnažuje grupnu koheziju i prikazuje protest kao proizvod kolektivnog napora, čime se, u izvesnom smislu, zamagljuje uloga lidera, odnosno liderke, grupe. Performansi ŽUC-a čine koordinatorku grupe nevidljivom, tj. nerazlučivom od drugih učesnica/učesnika. U horizontalno orijentisanim kolektivima, eksplicitna analiza uloge lidera takođe se ne može naći u publikacijama grupe, već joj se pristupa isključivo kroz intervju i opažanja učesnika.

Beogradski ŽUC ima istu koordinatorku od samog osnivanja organizacije. Reč je, kako sam već spomenuo, o aktivistkinji sa bogatim aktivističkim isku-

¹² U tom smislu, beogradska sociološkinja Anđelka Milić (2002, 24) primećuje da: "Nema sumnje da je antiratni angažman žena iz ženskih grupa, tako i ostalih žena, podigao svest i osetljivost kako žena, tako i ljudi uopšte, za ono što predstavlja ugrožavanje ljudskih prava. No, sa druge strane, u tom antiratnom angažmanu žena bilo je svojevrzne radikalističke neosetljivosti i netaktičnosti prema složenosti, konfuznosti i delikatnosti raspada Jugoslavije."

stvom stečenim u skoro svim važnijim (jugoslovenskim) feminističkim inicijativama s kraja prošlog veka. Ona se najčešće vidi kao "motorna snaga" grupe (koordinira aktivnosti grupe, vodi njene sastanke, daje i oduzima reč, predstavlja organizaciju u javnosti i u inostranstvu, donosi odluke kad nije moguće postići konsenzus) i stoga uživa veliko poštovanje njenih članica/članova. Moji su sagovornici jednoglasni u stavu da se opstanak organizacije mora pripisati njenoj harizmatičnoj koordinatorki. Jedan aktivista kaže da je dvodecenijsko postojanje grupe moguće:

Zahvaljujući Staši Zajović i njenoj neverovatnoj energiji, koja mi nekad teško pada, ali da, ona je idejna tvoriteljka i mislim ona je porodila ŽUC u Beogradu... sigurno zahvaljujući njenoj sposobnosti da stvori jednu filozofiju, jednu etiku ŽUC-a, ŽUC postoji i dan danas.¹³

Ovaj aktivista pokazuje da je ŽUC na neki način postao životni projekat koordinatore grupe sa kojom se ona identifikovala u tolikoj meri da ih nemoguće razdvojiti. Ovaj projekat ili stil ("filozofija") obeleženi su korpusom etičkih vrednosti koji je ostao konstanta u delatnosti organizacije od samog njenog početka. Identifikacija liderke sa grupom vidljiva je i u razgovoru sa jednom aktivistkinjom:

Kad je posmatram, oduševljena sam strašću sa kojom objašnjava neku ideju ili se bori za neki predlog ili projekat... na primer, ako smo negde u nekom restoranu i neko je pozove telefonom u vezi sa radom ŽUC-a, one ne može da sedne, počne da šeta, ljudi je gledaju... ali, ona je toliko u tome... ponekad joj kažem "moraš unositi manje strasti, manje srce u sve ovo"... ponekad se plašim da bi joj toliko napora moglo naškoditi...¹⁴

Dakle, čak i one aktivističke strukture koje se doživljavaju kao de-hijerarhizovane imaju centralne ličnosti čiji liderski kapacitet proizlazi iz njihovih organizacionih sposobnosti, harizme, ambicije, osećaja političke dejstvenosti (agency) i hrabrosti koji omogućavaju energetski zahtevne investicije u političku stvar. Ovakva vrsta privrženosti ostavlja na druge članice/članove grupe utisak da se grupa "drži na okupu" i da se za njene ciljeve vredi boriti. To služi kao snažan podsticaj da se u njoj i ostane.

Diskusija

Meluči (Melucci 1995, 55) smatra da je "razumevanje načina na koji društveni pokret uspeva ili propada u svojoj nameri da postane kolektivni akter [...]"

¹³ Intervju sa autorom, Beograd, 20. jul 2010.

¹⁴ Intervju sa autorom, Beograd, 10. jul 2010.

fundamentalni zadatak sociologa". Ovaj članak ispituje iznenađujući opstanak i dvodecenijsko postojanje beogradske antiratne aktivističke grupe ŽUC, fokusirajući se na najvažnije elemente u konstrukciji njihovog kolektivnog identiteta. Analiza dubinskih intervjua sa članicama/članovima grupe, kao i dokumentarne građe vezane za njihovo delovanje, pokazuje da je organizacija razvila strateške opcije kojima osnažuje grupnu koheziju i pojačava kolektivni identitet.

Prvo, noseći isključivo crninu i tiho protestujući (u nedeljnim/mesečnim/godišnjim intervalima), ŽUC transformiše moralni i politički stav u raspored koji proverava i potvrđuje privrženost izvornoj aktivističkoj ideji grupe i pritom ustanovljuje telo kao "alternativno političko i rodno znanje" (Sasson-Levy & Rapoport 2003, 400). Rezultujući osećaj kolektiviteta i solidarnosti služi kao snažna prepreka napuštanju grupe, jer smanjuje kognitivnu disonancu koja se javlja kao posledica konflikta između potrebe da se nešto preduzme protiv ratoborne politike režima, sa jedne strane, i (tradicionalno patrijarhalnog) nedostatka političke dejstvenosti (žena) da se to zaista i učini, sa druge. Učešće u grupi reprodukuje deo političke i društvene realnosti u kojoj se mišljenja i emocije mogu (relativno) slobodno iznositi i deliti i u kojoj se moralne vrednosti artikulišu kao univerzalne, a ne nacionalne. Izrazita cikličnost javnih protesta obeležena nedvosmislenom ideološkom pozicijom umanjuje značaj obrazovnih, profesionalnih i starosnih razlika među članicama/članovima grupe i razvija kod njih osećaj odgovornosti za održanje njelog delovanja (Bilić 2010b, 2011d).

U tom se smislu, kolektivni identitet pojavljuje, ne kao prost zbir individualnih identiteta, već kao interaktivni i relacioni proces koji je u stalnoj artikulaciji, kako pre, tako i posle svakog aktivističkog poduhvata. Kolektivni identitet je, dakle, fluidni metakoncept koji predstavlja tačku u kojoj se presecaju partikularni identiteti, životna iskustva, emocije i političke vrednosti članica/članova grupe. Privatne neprilike pronalaze put do javnog prostora zato što se artikulišu kao politički činovi neodvojivi od širih društveno-kulturnih obrazaca. Ovo ukazuje na veoma politizovanu prirodu proučavane organizacije i poziva na dalje ispitivanje političkih orijentacija postjugoslovenskih antirratnih aktivistkinja i aktivista koje obeležavaju dinamiku njihovih interakcija (Walder 2009).

Neki istraživači su pokušali da prošire i dopune Melučijevo insistiranje na procesualnoj prirodi kolektivnog identiteta baveći se razlikom između identitet-skog procesa i "proizvoda" koji se pojavljuje na njegovom kraju (npr. Snow 2004). Proizvod bi, po ovom gledištu, predstavljao "konstruisani društveni objekat na koji reaguju protagonisti pokreta, njegovi protivnici i posmatrači" (Snow 2004, 4). Međutim, Flešer Fominaja (Flesher Fominaya 2007) tvrdi da su kolektivni identitet kao skup unutargrupnih procesa koji se odvijaju u širem društvenom miljeu, sa jedne strane, i javno vidljivi izraz političkog sadržaja tih procesa ("proizvod"), sa druge, u stvari, dva različita fenomena. Drugim rečima, protivnici pokreta ne reaguju na kolektivni identitet na način na koji se on doživljava i konstruiše od strane članica/članova grupe, već na ono što se u javnosti projektuje i

razume kao predstava datog pokreta. U kojoj će meri same/i aktivistkinje/aktivisti biti zainteresovane/i da suze "pukotinu" između svog kolektivnog identiteta i njegove javne manifestacije zavisi od njihovih političkih stavova i ciljeva.

U slučaju beogradskog ŽUC-a, distinkcija između kolektivnog identiteta kao procesa i kolektivnog identiteta kao projektovanog "proizvoda" je teško empirijski "uhvatljiva". Ovo ima veze sa činjenicom da ŽUC mobilise kolektivni identitet kao političko sredstvo, pa su lični, društveni i drugi kolektivni identiteti, u stvari, "kondenzovani" u političku poruku (Flesher Fominaya 2007). Ovoj se organizacije ovde pristupa posle 20 godina od njenog osnivanja, a to je više nego dovoljan period za testiranje različitih aktivističkih opcija i razvijanje vidljivog i jasno prepoznatljivog kolektivnog identiteta. Na taj način je ono što danas opažamo kao identitetsku konstrukciju podržanu različitim strategijama opstanka grupe, samo "sublimat" dugoročnih procesa izgradnje identiteta. Štaviše, ovo je organizacija koju ne karakteriše ideološka heterogenost koja bi takve procese učinila teškim i sporim. Naprotiv, ideološka nepomerljivost je jedna od ključnih osobina grupe.

Bar jedan deo odgovora na pitanje kako je ŽUC uspeo da opstane u poslednjih dvadeset godina krije se u činjenici da je artikulacija kolektivnog identiteta zasnovana na kombinaciji konsenzusa, sa jedne strane, i jakog i harizmatičnog liderstva, sa druge. Grupa koja je toliko raznorodna u pogledu starosti, obrazovnog nivoa, političke kulture i društvenog statusa članica/članova bila bi paralizovana ukoliko bi konsenzus bio jedini način donošenja odluka. Takođe, suviše autoritarno upravljanje vodilo bi unutrašnjim tenzijama i otporima koji bi sprečavali stvaranje održivog kolektivnog identiteta. Uspešno kombinujući ova dva elementa – konsenzus i liderstvo – i povremeno dajući primat jednom, odnosno drugom, organizacija zadržava kako svoj ekspresivno-emocionalni aspekt, tako i svoju stratešku logiku.

Osim toga, posebno je zanimljivo da su podsticaji za održavanje kolektivnog identiteta ostali praktično isti u dva bitno različita politička konteksta, onom pre i onom posle pada režima Slobodana Miloševića. U prvom slučaju, članice/članovi ŽUC-a bile/i su viđene/i kao izadnice/i, a njihova stajanja nisu obezbeđivale policijske snage. Grupa je privremeno zauzimala javni prostor i izlagala se verbalnim i fizičkim napadima prolaznika, pa je na taj način potvrđivala svoju različitost od političkog okruženja u kojem je delovala (Dević 1997b; Fridman 2011).

Međutim, sa padom autoritarnog režima, stajanja ŽUC-a su dobila policijsko obezbeđenje i čak su postala u dobroj meri militarizovana i zbog toga što je država shvatila da može da potvrđuje svoju političku legitimnost štiteći nenasilni alternativni glas. Ovo je bitno promenilo prirodu javnog pojavljivanja ŽUC-a, zato što je članice i članove grupe zatvorilo u jedan deo javnog prostora, pa je onomogućujući fizičke i verbalne napade, takođe sprečilo emocionalnu razmenu i spontano pridruživanje. Militarizacija protesta čini grupu eg-

zotičnom ometajući komunikacijske kanale i na taj način perpetuirajući ideju, kako unutar, tako i van grupe, da su učesnice/učesnici protesta ideološki i fizički odvojeni od ostatka društva.

Konačno, Meluči (Melucci 1995, 54) tvrdi da sociološka analiza zasnovana na konceptu kolektivnog identiteta "ne može da objasni sve", pa da ovaj pojam treba shvatiti kao upozorenje na neophodnost da se prepozna i uzme u obzir mnoštvo dimenzija kolektivnih poduhvata. Ova se analiza, na primer, ne bavi pitanjem koje se u današnje vreme čini ključnim u istraživanjima društvenih pokreta, a to je sama mobilizacija akterki i aktera, odnosno njihova "regrutacija" u (često visokorizični) politički angažman (Bilić 2012b). ŽUC je grupa koja kombinuje različite političke, istorijske, društvene i lične mreže, pa je važno ispitati procese i mehanizme koji olakšavaju ili otežavaju političku mobilizaciju u aktivizam koji može ugroziti i ljudski život (Baiocchi 2009; McAdam 1986). S obzirom na činjenicu da grupa postoji već dve decenije, mogla bi joj se prići i iz generacijske perspektive kako bi se ustanovilo koji motivacioni faktori pokreću učešće i onih aktivistkinja koje nisu direktno povezane sa jugoslovenskim periodom civilnog angažmana grupe.

Bibliografija:

- Baiocchi, Lis. 2009. Women in Black: Mobilization into anti-nationalist, anti-militarist, feminist activism in Serbia. *CEU Political Science Journal* 4: 469-500.
- Barr, Dermot & John Drury. 2009. Activist' identity as a motivational resource: Dynamics of dis-empowerment at the G8 direct actions, Gleneagles, 2005. *Social Movement Studies* 8: 243-260.
- Benski, Tova. 2005. "Breaching events and the emotional reactions of the public: *Women in Black* in Israel". U *Emotions and Social Movements*, ur. Helena Flam & Debra King, 57-78. London: Routledge.
- Berger, Peter. 1969. *A Rumor of Angels: Modern Society and the Redecovering of the Supernatural*. Garden City, NY: Doubleday.
- Bilić, Bojan. 2010a. "Mapping the ephemeral: Yugoslav civil society initiatives towards the end of the 1980s". U *Civil Society in Central and Eastern Europe*, ur. Heiko Pleines & Sabine Fisher, 47-58. Stuttgart: Ibidem.
- Bilić, Bojan. 2010b. Bourdieu and social movement theories: some preliminary remarks on a possible conceptual cross-fertilization in the context of Yugoslav anti-war activism. *Sociologija* 52: 377-398.
- Bilić, Bojan. 2011a. Staying "sane" and even growing in times of chaos: Serbian anti-war activism as therapy. *Antropologija* 11: 45-65.
- Bilić, Bojan. 2011b. In a crevice between gender and nation: Croatian and Serbian women in 1990s anti-war activism. *Slovo* 23: 95-113.

- Bilić, Bojan. 2011c. Recovering post-Yugoslav anti-war and pacifist activism: A research agenda. *The South Slav Journal* 30: 24-56.
- Bilić, Bojan. 2011d. A concept that is everything and nothing: Why not to study post- Yugoslav anti-war and pacifist contention from a *civil society* perspective. *Sociologija* 53: 297-322.
- Bilić, Bojan. 2012a. Not in *our* name: Collective identity of the Serbian *Women in Black*. *Nationalities Papers*. (u štampi)
- Bilić, Bojan. 2012b. Movementising the marginal: Recruitment to the *Anti-War Campaign of Croatia*. *Narodna umjetnost*. (u štampi)
- Blagojević, Marina. 1998. *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Bolčić, Silvano. 1992. Sociologija i "unutrašnji rat" u Jugoslaviji. *Sociološki pregled* 26: 9-25.
- Bonfiglioli, Chiara. 2008. *Belgrade 1978: Remembering the conference Drug-ca žena. Žensko pitanje – novi pristup?* Dostupno na <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2008-1031-202100/UUindex.html>.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Beograd: *Žene u crnom*.
- Cockburn, Cynthia. 2007. *From Where We Stand: War, Women's Activism and Feminist Analysis*. London: Zed Books.
- Dević, Ana. 1997a. "Anti-war initiatives and the un-making of civic identities in the former Yugoslav republics. *Journal of Historical Sociology* 10: 127-156.
- Dević, Ana. 1997b. "Redefining the public-private boundary: nationalism and women activism in former Yugoslavia". Dostupno na <http://scholar-works.iu.edu/journals/index.php/aer/article/view/700/793>
- Duhaček, Daša. 2002. "Gender perspectives on political identities in Yugoslavia". U *From Gender to Nation*, ur. Rada Iveković & Julie Mostow. Ravenna: Longo Editore.
- Erickson Nepstad, Sharon. 2004. Persistent resistance: Commitment and community in the Plowshares movement. *Social Problems* 51: 43-60.
- Flesher Fominaya, Cristina. 2007. Creating cohesion from diversity: the challenge of collective identity formation in the Global Justice Movement. *Sociological Inquiry* 80: 377-404.
- Fridman, Orli. 2006. Alternative voices in public space: Serbia's *Women in Black*. *Ethnologia Balkanica* 10: 291-303.
- Fridman, Orli. 2011. 'It was like fighting our own people': anti-war activism in Serbia during the 1990s. *Nationalities Papers* 39: 507-522.
- Goodwin, Jeff. 1997. The libidinal constitution of a high-risk social movement: Affectual ties and solidarity in the Huk rebellion. *American Sociological Review* 62: 53-69.
- Hughes, Donna, Lepa Mladenović & Zorica Mršević. 1995. Feminist resistance in Serbia. *European Journal of Women Studies* 2: 509-532.

- Hunt, Scott & Robert Benford. 2004. "Collective identity, solidarity, and commitment". U *The Blackwell Companion to Social Movements*, ur. David Snow i dr., 433-460. Oxford: Blackwell.
- Jansen, Stef. 2005. *Antinacionalizam: Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Klandermans, Bert. 1997. *The Social Psychology of Protest*. Oxford: Blackwell.
- McAdam, Doug. 1986. Recruitment to high-risk political activism: The case of Freedom Summer. *The American Journal of Sociology* 92: 64-90.
- McAdam, Doug. 1988. *Freedom Summer*. New York: Oxford University Press.
- Melucci, Alberto. 1989. *Nomads of the Present*. Philadelphia: Temple University Press.
- Melucci, Alberto. 1995. "The process of collective identity". U *Social Movements and Culture*, ur. Hunk Johnston & Bert Klandermans, 41-63. Minneapolis: University of Minnesota.
- Milić, Anđelka. 2002. *Ženski pokret na raskršću milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Mladenović, Lepa. & Donna M. Hughes. 1999. Feminist resistance to war and violence in Serbia. Dostupno na <http://www.uri.edu/artsci/wms/hughes/warvio2.htm>.
- Nedović, Slobodanka. 2005. *Savremeni feminizam: Položaj i uloga žena u porodici i društvu*. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studije.
- Polletta, Francesca & James Jaspers. 2001. Collective identity and social movements. *Annual Review of Sociology* 27: 283-305.
- Sasson-Levy, Orna & Tamar Rapoport. 2003. Body, gender, and knowledge in protest movements: The Israeli case. *Gender & Society* 17: 379-403.
- Searle-Chatterjee, Mary. 1999. Occupation, biography and new social movements. *Sociological Review* 47: 258-279.
- Slapšak, Svetlana. 2001. "The use of women and the role of women in the Yugoslav war". U *Gender, Peace, and Conflict*, ur. Inger Skjelsbaek & Dan Smith. London: Sage.
- Snow, David. 2004. *Collective Identity and Expressive Forms*. Dostupno na <http://escholarship.org/uc/item/2zn1t7bj>.
- Stubbs, Paul. 2010. "Grassroots peacebuilding in the post-Yugoslav space: trajectories, limits and lessons". U *U dosluhu i neposluhu*, ur. Goran Božičević, 16-17. Grožnjan: Miramida centar.
- Summary of the Judgment of the International Court of Justice of 26 February 2007*. Pristup 10. februara 2012. na adresi <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=667&code=bhy&p1=3&p2=2&case=91&k=f4&p3=5>

- Šušak, Bojana. 1996. "An alternative to war". U *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis* N. Popov ur., str. 479-508. Budimpešta: Central European University Press.
- Tanjug. 2010. Napadnuti aktivisti *Žena u crnom*. Pristup 10. januara 2012. <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/211209/Napadnuti-aktivisti-Zena-u-crnom>.
- Teršelič, Vesna. 1997. "Expanding our civil space: Women in peace initiatives". U *Women and the Politics of Peace: Contribution to a Culture of Women's Resistance*, ur. Biljana Kašić, 19-30. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Urošević, Miloš. 2007. Simbolika *Žena u crnom*, pre i posle petnaest godina. U *Žene za mir*, ur. Staša Zajović i dr., 29-35. Beograd: *Žene u crnom*.
- Walder, Andrew. 2009. Political sociology and social movements. *Annual Review of Sociology* 35: 393-412.
- Zajović, Staša. 2007. Dis/kontinuitet represije nad *Ženama u crnom*. U *Žene za mir*, ur. Staša Zajović i dr., 65-70. Beograd: *Žene u crnom*.
- Zajović, Staša i dr. 2007. *Žene za mir*. Beograd: *Žene u crnom*.

Primljeno: 09.03.2012.

Prihvaćeno: 01.06.2012.

Bojan Bilić

COLLECTIVE IDENTITY AS SURVIVAL STRATEGY OF BELGRADE ACTIVIST GROUP *WOMEN IN BLACK*

The Belgrade-based activist group *Women in Black* has been for twenty years now articulating a feminist anti-war stance in an inimical socio-political climate. The operation of this anti-patriarchal and anti-militarist organization, which has successfully resisted numerous instances of repression, has not been up to now systematically approached from a social movement perspective. This paper draws upon a range of empirical methods, comprising life-story interviews, documentary analysis and participant observation, to address the question as to how it was possible for this small circle of activists to remain on the Serbian/post-Yugoslav civic scene for the last two decades. Consistent collective identity, which informs the group's resource mobilization and strategic options, holds the key to the surprising survival of this activist organization. I apply recent theoretical advances on collective identity to the case of the Belgrade *Women in Black* with the view of promoting a potentially fruitful cross-fertilization between non-Western activism and the Western conceptual apparatus for studying civic engagement.

Key words: *Women in Black*, Serbia, collective identity, anti-war activism.